

FRAZELOGIZMLAR HAQIDA MA'LUMOT. BADIY ASARLARDA

FRAZELOGIZMNING QO'LLANISHI VA MA'NOSI

Toshpo'latova O'g'iljamol

Termiz davlat universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti,
amaliy filologiya ta'lim yo'nalishi talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14539902>

Annotatsiya. Ushbu maqolada adabiy asarlarda, frazeologizmlarning qo'llanish usullari, ma'nolari va etimologiyasi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Frazeologiya, frazema, turg'un, etimologiya, denotativ, leksema, ibora, uslubi bo'yondorlik, lison, nutq.

INFORMATION ABOUT PHRASEOLOGISMS. USE AND MEANING OF PHRASEOLOGISMS IN LITERATURE

Abstract. This article analyzes the methods of use, meanings and etymology of phraseologisms in literary works.

Keywords: Phraseology, phraseme, stable, etymology, denotative, lexeme, expression, stylistic coloring, language, speech.

ИНФОРМАЦИЯ О ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ. УПОТРЕБЛЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье анализируются способы, значения и этимология фразеологии в литературных произведениях.

Ключевые слова: Фразеология, фразеологизм, фразеологизм, этимология, денотатив, лексема, словосочетание, стилистическая окраска, язык, речь.

Frazeologizm, frazeologik birlik, frazema — ikki yoki undan ortiq soʻzdan tashkil topgan, maʼnoviy jihatdan oʻzaro bogʻliq soʻz birikmasi yoki gapga teng keladigan, yaxlitligicha koʻchma maʼnoda qoʻllanadigan va boʻlinmaydigan, barqaror (turgʻun) bogʻlanmalarining umumiy nomi. Frazeologizmlar, shaklan oʻzlariga oʻxshash sintaktik tuzilmalardan farqli ravishda, nutqda soʻzlarni erkin tanlash, almashtirish yoʻli bilan yuzaga kelmaydi, balki maʼno va muayyan leksik grammatik tarkibli, avvaldan tayyor material sifatida qoʻllaniladi. Yuqorida keltirilgan fikrlarni yanada oydinroq yoritagidan boʻlsak, kishi miyyasining til xotira qismi, yaʼni lisoni mavjud. Biz nutqimizda foydalanayotgan barcha soʻzlar lisonimizda leksema sifatida mavjud boʻlib, u oldindan lisonimizda shakllangan va tayyor holda bizga yetib kelgan. Frazeologik birliklar ham xuddi leksemalar kabi oldindan lisonimizda mavjud va bizga ajdodlarimizdan muayyan oʻzgarmaydigan struktura holdida yetib kelgan. Frazeologizm ikki yoqlama lisoniy birlik shakl va mazmunning dealektik birligidan iborat.

Frazeologizmning shakliy tomonini soʻz (leksema emas) tashkil qiladi. Ularning mazmuniy tomoni frazeologik maʼnodir. Frazeologik maʼno oʻta murakkab tabiatli, leksemada boʻlgani kabi ayrimi denotativ tabiatli boʻlsa, boshqalari grammatik maʼnoga ega, xolos. Masalan, mustaqil soʻz turkumiga kiruvchi frazeologizm: (*burgaga achchiq qilib, koʻrpaga oʻt qoʻymoq, tarvuzi qoʻltigʻidan tushmoq; koʻngli boʻsh; hash pash deguncha*) denotativ maʼnoga ega boʻlsa, (*turgan gap, shunga qaramay*) kabi nomustaqil frazeologizmlar faqat grammatik vazifa bajaradi.

Odatda frazeologizmlarning maʼnosi bir leksema maʼnosiga teng deyiladi. Ammo men bu fikrga qoʻshilmayman. Chunki frazeologizm va leksema maʼnosi teng boʻlsa edi, unda frazeologizm ortiqcha boʻlib qolar edi. Misol uchun: (yoqasini ushlamoq) frazeologizmi bilan (*hayron boʻlmoq*) leksemasing maʼnolarini qiyoslab koʻraylik. Mazkur frazeologizm “*kutilmagan, tushunib boʻlmaydigan narsa yoki hodisadan oʻta darajada taʼsirlanib, taajjublanmoq*” boʻlsa, [*hayron boʻlmoq*] leksemasi “*kutilmagan, tushunib boʻlmaydigan narsa yoki hodisadan taʼsirlanmoq*” semasiga ega. Har ikkala maʼnoda ham kishi ichki ruhiy holatini (denotat) aks etgan.

Biroq frazeologizm maʼnosida “*oʻta darajada*” soʻzlashuv uslubiga xos, boʻyoqdor, semalariga egaligi bilan “*hayron boʻlmoq*” leksemasidan farqlanadi. Demak, frazeologizmning koʻpincha, ifoda semalarida obrazlilik, boʻyoqdorlik boʻrtib turadi. Umuman olganda frazeologik maʼno torroq va muayyanroq, leksema maʼnosi esa unga nisbatan kengroq va mavhumroq boʻladi.

Masalan, [*hayron boʻlmoq*] leksemasi umumuslubiy va boʻyoqsiz. Shuning oʻziyoq barcha uslubda qoʻllanish imkoniga egaligini va turli boʻyoqlar bilan ishlatish mumkinligini koʻrsatadi.

Koʻrinadiki, frazeologizm leksema bir narsa yoki hodisani atasa-da (atash semalari bir xil boʻlsa-da), ifoda boʻyoqlari bilan keskin farqlanib turadi (yaʼni ifoda semalari turlichadir).

Frazeologizm birdan ortiq mustaqil soʻzdan tashkil topadi. Biroq frazeologizمنى tashkil etuvchi soʻzlarning anglatayotgan maʼnosi va frazeologizm anglatayotgan maʼno oʻrtasida, baʼzan maʼnoviy yaqinlik mavjud, baʼzida esa umuman yoʻqolib ketadi. Misol uchun: [*Qoʻyniga qoʻl solmoq*] frazeologizmning maʼnosi [*qoʻyin*], [*qoʻl*], [*solmoq*] leksemalari maʼnolari sintezi yoki qoʻshiluvini emas. Frazeologizmning maʼnosini tashkil etuvchi soʻz toʻla yoki qisman koʻchma maʼnoda ishlatilishi natijasida hosil boʻladi. Masalan birovning fikrini bilishga urinish harakati uning qoʻynini titkilab, nimasi borligini bilishga intilish harakatiga oʻxshaydi. Natijada, *qoʻyniga qoʻl solmoq* erkin birikmasi oʻzidan anglashilgan mazmunga oʻxshash boʻlgan boshqa bir mazmunni ifodalashga ixtisoslashadi va qurilma frazeologizmga aylanadi. Yoki kishi qoʻltiq lab kelayotgan tarvuzini tushurib yuborsa, qanday ahvolga tushadi? Biror narsadan ruhiy tushkunlikka tushgan odamning holati shunga monand va erkin birikma frazeologizm mohiyatiga ega boʻlgan.

Bu esa frazeologik maʼnoni mantiqiylikidan dalolat beradi. Demak frazeologizمنى tashkil etuvchi soʻzlarda qisman boʻlsada maʼnoviy yaqinlik mavjud.

Ba'zan frazeologizm tarkibidagi ayrim so'zlarning ko'chma ma'noda, boshqalarining esa o'z ma'nosida qo'llanish holatlarini ham kuzatishimiz mumkin. Misol sifatida [*boshiga yetmoq*], [*aqlini yemoq*], [*ko'zini bo'yamoq*], [*ko'zi ko'ziga tushmoq*], [*og'zi qulog'ida*] frazeologizmlarida (*bosh*, *aql*, *ko'z*, *og'iz*,) so'zlari o'z ma'nosida, (*yetmoq*, *yemoq*, *bo'yamoq*, *tushmoq*, *qulog'ida*) so'zlari ko'chma ma'noda qo'llanilgan.

Ba'zan harakat-holatning natijasini ifodalovchi qurilma frazeologizmga aylanishi mumkin.

Bunga misol qilib, kishi afsuslanishi natijasida barmog'ini tishlab qolishi mumkin.

Shuning uchun *barmog'ini tishlab qolmoq* qurilmasi frazeologizmga aylangan. Yoki bo'lmasa inson biror narsadan jahli chiqqanda, norozi bo'lganda ushbu holatda jim turish uchun sukut saqlaydi. Bu holatda *tishini tishiga qo'ymoq* frazemasi vujudga keladi. ***Tepa sochi tikka bo'moq, labiga uchuq toshmoq*** iborolari ham shular jumlasidan.

Iboralarning umumiy ma'nosi bilan uni tashkil etgan qismlarning xususiy ma'nolari o'rtasida ko'pincha ziddiyat mavjud bo'ladi. Misol uchun: ***Oyog'ini qo'lga olmoq*** iborasi butun holda ko'chma ma'noni "shoshilish" ma'nosini ifodalaydi, ammo bu ma'no ibora tarkibidagi *oyog'ini qo'lga* so'zlarining na asl na ko'chma ma'nolari bilan bog'liq emas. Masalan: Hoji o'pkasini qo'ltiqib xonaga kirib keldi. (M) Akam achchig'idan to'nini teskari kiyib oldi.

Kambag'allar ikki barmog'ini burniga tirab olmasin. (M. I) Boyni hali to'ng'iz qopadi. (O) va boshqalar.

Ayrim frazeologizmlarni tashkil etgan so'zlar ma'nosi va frazeologizmga anglashilinayotgan ma'nolar o'rtasida yaqinlik bor yoki yo'qligini bilish uchun uning etimologiyasini o'rganish talab qiladi. Masalan, "*terisiga somon tiqmoq*" iborasini olaylik.

Yaxshiki, boyagi gaplaringizni o'g'lim eshitmadi, yo'qsa, teringizga somon tiqqan bo'lar edi. (M.Osim, Ajdodlarimiz qissasi) *Menga do'ppisi emas o'zi kerak. O'zini tiriklay tutib kel!*

Terisini shilib somon tiqmaganimcha xumordan chiqmayman. (N. Safarov, Ko'rgan kechirganlarim) Ushbu parchalarda **terisiga somon tiqmoq iborasi**, *jazolamoq*, *nihoyatda qattiq jazolamoq ma'nolarida kelyapdi*. Frazeologizm tarkibidagi so'zlarning ma'noga qanchalik yaqinligini aniqlash uchun, uning etimologiyasini tahlil qilamiz. Teriga somon tiqish qadimda chorvachi qishloq aholisi tomonidan bajarilgan harakatdir. Qadimda chorvachilik bilan shug'ullanuvchi qishloq aholisi, endi tug'ilib o'lib qolgan sigir bolasi, ya'ni buzoqlarning terisini shilib unga somon tiqishadi. Somon bilan to'ldirilgan buzoq terisini ona sigir yoniga qo'yishadi.

Natijada ona sigirning suti uyib, sog'ish jarayonini osonlashtirgan. Endi yuqorida keltirilgan frazeologizm ma'nosi va uning etimologiyasini taqqoslaydigan bo'lsak, terini shilib somon tiqish jarayoni naqadar achinarli va qaysidir ma'noda o'g'riqli holat bo'lib, nihoyatda qattiq jazolamoq holatini unga tenglashtirish mumkin. Bundan ko'rinadiki, frazeologizmlar ma'nolarini o'rganish va tahlil qilishda, uning etimologiyasini roli katta.

Ma'nosi tarixiy etimologiyasi bilan bog'liq bo'lgan bu kabi iboralar juda ko'p. Misol uchun: **Daqqiyunusdan qolgan iborasi**. "Juda eski, qadimgi" ma'nosini bildiradi (O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild. 580-bet). Bu ibora hozirgi kunda zamona zayliga ko'ra qadimiy ko'rinadigan, vaqt jihatidan avvalgi davrlarga oid bo'lgan narsa-hodisalarga nisbatan qo'llanadi.

Masalan: **Daqonusdan qolgan** bu dahri dunda Bir yangi zarraday ko'zga ilinsam. (Behzod Fazliddin, Sen qachon gullaysan). *Gulnora daqqiyunusdan qolgan kovushini kiyib, chirik paranjiga o'ranib, yo'lovchi bilan jo'nadi*. Odamga nisbatan ishlatilganda "zamondan orqada qolib ketgan" ma'nosini bildiradi. Masalan: *Har narsa deyavermang, rais bova. Daqqiyunusdan qolgan kampir kimga kerak?* (Tog'ay Murod, Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi). Bu iboradagi *Daqonus* yoki *Daqqiyunus* ismi haqida har xil fikrlar bor. Ayrim olimlar uni Rim imperatori Diokletianning sharqona nomlanishi deydi. "Qur'oni karim"ning "Kahf" surasida *Daqonus* bilan bog'liq voqea keltiriladi: zolim shoh istibdodidan dinu iymonlarini saqlab qolish uchun o'z jonlarini fido qilgan yigitlar bir g'orga panoh topib kirib, u joyda uch yuz yil qolib ketadilar. Chunki Daqonus g'ordan chiqish yo'lini berkitib tashlaydi. Lekin Olloh taolo o'z qudratini namoyish etib, diniga sadoqatli yigitlarni uzoq vaqtga uxlatib qo'yadi. Uyg'onganlarida esa oradan uch yuz yil o'tgan bo'ladi.

Bundan bexabar yigitlar "bir yo yarim kun uxladik" deb o'ylaydilar. Oralaridan bittasini yashirinchalik shaharga yegulik sotib olishga jo'nata dilar. Yigit taom sotib olib, yonidagi tangani uzatganida, sotuvchi hayron bo'lib: "Bu Daqonusdan qolgan tanga-ku, biron yerdan xazina topib oldingmi?" deb so'raydi. Yigit ham hayron bo'lib: "Hech qanday xazina topib olganim yo'q, bu mening qavmim ishlatadigan oddiy tanga", deb javob qilib, Daqonusga nima bo'lganini so'raydi..." (Qur'oni azim muxtasar tafsiri. Mufasssir: Shayx Alouddin Mansur. 466–467-betlar).

Daqonus shoh esa allaqachon o'lib ketgan bo'ladi. Ushbu iboraning ham hozirgi kunda ishlatilayotgan ma'nosi, uning kelib chiqishi bilan bevosita bog'liq ekanligi ravshanlashdi.

Daqqiyunusdan qolgan iborasiga sinonim qilib, **alimsoqdan qolgan** iborasini olishimiz mumkin. Bu ibora ham "juda eski", "juda qadimgi" ma'nolarini bildiradi. Iboradagi asosiy ma'no arabcha "almysoq" so'zidan kelib chiqqan. "Almysoq" arab tilida "ahd", "qasam", "shartnoma, bitim" ma'nolarini bildiradi (O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild. 73-bet). Almysoq – mysoq berish, ya'ni Ollohg va'da berish demakdir. *Almisoqdan qolgan* iborasining o'zbek tilidagi bugungi ma'nosiga asos bo'lgan voqea ancha avvalgi davrlarga borib taqaladi. Qur'oni karimning "A'rof" surasida bayon etilgani – insonlarning Olloh taolga mysoq berish voqeasi asosida ushbu iboraning ma'nosini tushuntirib o'tamiz: "A'rof" surasi 172-oyatidan shunday mazmun anglashiladi: "Olloh taolo o'z qudrati bilan Odam alayhissalomning belidan undan tarqaydigan barcha zurriyotlarni chiqarib, ularga O'zining mo'jizalarini ko'rsatgach: "Aytinglar-chi, Men Sizlarning Rabbingiz emasmanmi?" deganida, ular:

“Parvardigoro, O‘zing barchamizning Robbimizsan, bizlar bunga guvoh bo‘ldik”, deb Ollohgah ahdu paymon qilgan, ya’ni miysoq bergan ekanlar. Shuning uchun islom ulamolari: “Kimda-kim kofir bo‘lsa yoki dinidan qaytsa, o‘zining

Ollohgah bergan miysoqidan (Ollohda qilgan ahdidan deyilmoqchi) qaytgan bo‘ladi”, deyidilar. Muhammad alayhissalomning: “Har bir tug‘ilgan bola toza holda – islomda tug‘iladi, keyin ota-onasi uni yo yahudiy, yo nasroniy, yo majusiy qilib buzuzq tarbiya berishadi”, degan hadislarining mazmuni ham yuqoridagi oyatlar ma’nosiga hamohangdir. (Qur’oni azim muxtasar tafsiri. Mufasssir: Shayx Alouddin Mansur. 288-bet). Insonlarning Olloh taologa miysoq berish voqeasi juda qadim zamonlarda sodir bo‘lganligi uchun o‘zbek xalqi *almisoqdan qolgan* iborasini “qadimgi zamonlardan, Daqonus davrlaridan qolgan”, “juda eski bo‘lgan” degan ma’nolarda qo‘llab keladi. Masalan: *Manavilarni qo‘shini almisoqdan qolgan qo‘shin. Otam zamondan qolgan qo‘shin!* (Tog‘ay Murod, Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi) *U yoqda almisoqdan qolgan po‘lat sandiq, qulflar yo‘qdir?* (Tohir Malik, Shaytanat).

Birovning sha’niga o‘zi yo‘qligida yomon so‘zlar aytmoq, kishini uning ortidan haqorat qilmoq. O‘zbekiston Qahramoni O.Sharafiddinov maqolalaridan birida o‘zbek tilidagi *go‘riga o‘t qalamoq* iborasi tarixi haqida shunday yozgan edi: “Rahmatli buvim oddiygina qishloqi ayol bo‘lgan bo‘lsalar-da, juda chechan, har gapga biron matal yoki maqol qo‘shib gapirguvchi edilar.

Ba’zan meni koyib qolganlarida: “Buvijon, nega hadeb koyiyverasiz, axir nevarangizman-ku?!” desam, “Nevaram bo‘lsang nima?! **Go‘rimga o‘t qalarmiding?!**” der edilar. Men bu gapga tushunmasdim, savolimga go‘rning, unga o‘t qalashning nima daxli borligini bilolmasdim. Shu zaylda yillar o‘tdi. Oltmishinchi yillarda hindlarning buyuk dohiysi Javoharla’l Neru olamdan o‘tdi. Uning dafn marosimi matbuotda batafsil yoritildi. Ma’lum bo‘ldiki, hindiylar hozir ham o‘lgan odamning jasadini gulxanda yondirib, kulini Ganga darosiga sepib yuborishar ekan.

Neruning vasiyatiga ko‘ra, uning jasadiga eng sevimli nevarasi o‘t qo‘yibdi. Birdan buvimning o‘sha naqlini esladim: demak, bir zamonlar bizda jasad yoqilgan ekan-da, demak, gulxanga o‘t qo‘yish nevara uchun eng faxrli ish bo‘lgan ekan-da? Bundan chiqadiki, o‘sha ibora kamida 2,5 – 3 ming yillik tarixga ega”. (Ozod Sharafiddinov, Tilda hikmat ko‘p). Demak ushbu ibora qadimda ijobiy ma’noda qo‘llanilib, bora-bora ibora kelib chiqishiga asos bo‘lgan urf-odatning yo‘qolishi natijasida uning ma’nosi ham salbiylashib, hozirgi kunda salbiy ma’noda qo‘llanilayapdi.

Qozon osmoq iborasi ham ma’lum bir tarixiy jarayon orqali vujudga kelgan. Ovqat pishira boshlamoq. Iboralardagi so‘zlarning paydo bo‘lish tarixini o‘rganish orqali o‘sha iboraning qachondan boshlab qo‘llana boshlaganini, bu iborani kashf qilgan xalqning qanday turmush kechirganini bilib olish mumkin. Ana shunday iboralardan biri *qozon osmoq* frazeologizmidir.

Tilshunos A.Nurmonov *qozon osmoq* iborasi haqida quyidagilarni yozgan:

“Masalan, *qozon osmoq* iborasi bor. Hozirgi kunda qozonning osilmasligi, balki o‘choq yoki gaz plitasi ustiga qo‘yilishi ma’lum. Bu iboraning ma’nosini tushuntirish jamiyatning qadimgi ko‘chmanchilik hayot tarzi haqidagi tasavvurimizni kengaytiradi. Qadimda o‘troqlashmagan jamiyat a’zolari turli joylarda ovqat pishirish uchun tagidan o‘t yoqiladigan moslamaga masalliq solingan idishni ilganlar”. (Abduhamid Nurmonov. Tanlangan asarlar).

Ayrim frazeologizm turli diniy aqida, tushuncha va rivoyat asosida ham shakllanadi:

1. *Uning eriga mening ko‘zim tekkan emish.* (I. Rah.)

2. *Hammani qo‘yib, sizning soldat o‘g‘lingizga tegaman deb ko‘zim uchib turibdimi.* (M. Muham.) “*Jabrdiyda*” ning ham, *guvohlarning ham dumi xurjinida* gaplari shunday savollar berilishni talab etadi. (M. Ism)

Yuqoridagi ma’lumotlardan shuni tushunishimiz mumkim-ki, frazeologizmlar tilda rang-baranglik, uslubiy bo‘yoqdorlik, mantiqiy chuqurlikni ta’minlashdan tashqari, ma’lum bir ma’noda tarixiy qadriyatlar, an’analar, urf-odatlar kelib chiqishi va rivojlanishi haqida ma’lumot beradi.

REFERENCES

1. Tursunov. S, Jamolxonov. H va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T.1992
2. S. Rahimov, B. Umarqulov . Hozirgi o‘zbek adabiy tili T.2003 50-bet
3. *O‘TIL. - O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. 1-,2-,3-,4-,5-jildlari. T.: 2006-2008
4. Tohir Malik. Shaytanat. www.ziyo.com-2007.
5. R.Sayfullayeva, B.Mengliyev va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.T.2009. 125-bet
6. O‘zbek tilining lug‘ati. 2005
7. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 2000